ՇՈՒՇԻՈՒՄ
ընդհատված դասը

«Մեր տնից դուրս եկա, նայեցի մեր այգուն, ծառերին, ծաղկաթմբերին ու սրտիս մեջ ծակոց զգացի։ Հետո դողահար մի քանի քայլ արեցի ու հայացքս ընկավ ձորերը, որոնք մշուշով էին լցված ու այդ մշուշը մայր մտնող արևի շողերից կարմրում էր, արյան գույն առնում... Շուրջը գոռում-գոչյուն էր, երեխաների լացուկոծ, ու ինձ թվաց, թե երազում եմ, ընկել եմ միջնադարը»։ Սա 1988 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Շուշիից փախած մի ուսուցչի խոսք է, որ ես լսեցի պատահաբար Ստեփանակերտի հյուրանոցում։

Առաջին անգամ Շուշի քաղաքում եղել եմ 1960 թվականին։ Աշնանային զով օր էր։ Երկինքը խաղաղ էր, մոտակա դպրոցի բակում վազվզում, խաղում էին երեխաները, հայերեն խոսքեր էին հասնում ականջիս։ Առաջին անգամ էի բարձրադիր բերդաքաղաքում ու նայում էի շուրջս։ Հեռու-հեռվում ամպի ծվեններ էին լողում, որ ասես մոտիկանալով իրար, կաթնագույնը մտնում էին մուգ կապույտի մեջ ու նորից ցրվում։ Երկար նայում էի և ասես կամաց-կամաց երկիրն ու երկինքը միանում էին իրար, քաղաքն ու ձորերի բաց երկնագույն մշուշը մի հարթություն էին, որ եթե քայլես, կարող ես անցնել այդ հեռու, մինչև հորիզոն ձգվող տարածությամբ, ու ոչ մի խութ ու ձոր չկա, ու մինչև անվերջություն տարածված հարթավայրն է միայն, և քաղաքը՝ մխրճված կապույտ երկնքի մեջ։ Սքանչելի էր, գեղեցկության մի տիպար, որի նմանը ուրիշ տեղ չկար, ուրիշ տեղ չեմ տեսել և որը տեսիլքի նման միշտ ինձ հետ է, հոգուս մեջ...

Երկու տարի առաջ, երբ այցելեցի աշխարհի՝ շենքաշուք վայրերից մեկը՝ ԿՐԵՏԵ կղզին ու ճերմակ ու կանաչ գույների խառն ներդաշնակությամբ այդ առասպելական կղզու բարձունքներից նայում էի չորս բոլորս, հանկարծ հիշեցի հայոց Շուշի քաղաքի՝ նույնքան հմայիչ պատկերը ու զուգահեռներ անցկացրի...

Այսպես էր Շուշին ապրում իմ հուշերում, հոգուս խորքում, գեղեցկության իմ պատկերներում։ Ու հիմա, այսօր ես Շուշի գնալ չեմ կարող։ Ու հիմա ոչ մի հայ Շուշի չի գնում, ու այդ գեղեցկությունը պիտի մնա հայրենիքից՝ նրա տիրոջից հեռու, պիտի Շուշին հիշենք ինչպես Վանը, Ախթամարը, Անին... Չի կարող։ Այդպես չի լինի. Շուշի քաղաքում թեև այսօր հայը չի ապրում, բայց դեռ նրա շունչը կա այնտեղ. հայի հայացքի ջերմությամբ են ստեղծված բոլոր շենքերը, այգիները, փողոցները, հրապարակները, ամեն-ամեն ինչ։ Եվ այդ ջերմությունը պետք է մարմին առնի։ Այդպես եմ մտածում ես, այդպես են մտածում նրանք, ովքեր գեթ մի անգամ եղել են Շուշիում, այդպես են մտածում նրանք, ովքեր ապրել են Շուշիում...

Իսկ ահա թե ինչ է գրել Շուշիի՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցի հայոց լեզվի և գրականության մեթոդիստ-ուսուցիչ Լարիսա Ղազարյանն իր օրագրում՝ 1988 թ. սեպտեմբերի 19-ին՝ իմ հայրենակիցներին քաղաքից վտարելուց մի քանի ժամ առաջ.

«Իմ միակ նպատակն է, որ հայակերտ քաղաքը, հայկական արքայական կառույցները՝ ռեալական ուսումնարանը, Ղազանչեցոց եկեղեցին, օրիորդաց դպրոցը, ժամհարյանների հիվանդանոցը և հայկական չորս գերեզմանոցները նորից չթողնենք որբացած... Թող հայության հետքը զգացվի, լսվի այդ քաղաքում»։

Այս տողերը գրվել են ադրբեջանցի ղոչիների՝ արդեն իսկ ուժգնացող վայրագությունների, հայհոյոցի, դպրոցի պատուհանների ջարդվող ապակիների աղմուկ-ժխորի տակ։ Մի քանի ժամ հետո արդեն, նետվող քարերը պատուհաններից ներս էին ընկնում նաև հինգերորդ դասարան, որ հայոց լեզվի դասը վարում էր Լարիսա Ղազարյանը։

«Հանկարծ միանգամից, իշխանությունը, բարեկամությունը, հարևանությունը, մարդկային տարրական հարգանքը, նույնիսկ հանդուրժողականությունը սուտ խոսքեր դարձան,— զայրույթը կուլ տալով ասաց նա։

— Բայց դե ես չէի ուզում, որ այդ թանկ զգացումները թմբուկի դատարկ հնչյուն լինեին, ես վերջին պահին էլ իմ աշակերտներին համոզում, վստահեցնում էի, որ կատարվողը թյուրիմացություն է, վերջիվերջո կյանքի հին փորձություններից կզատվեն ու մարդ արարածի գնահատման, արժեքավորման չափանիշները կհամարվեն բարոյական արժեքները, որոնք խարսխված են մարդկայնության վրա»։

— Իսկ ձեր կարծիքով, ինչո՞ւ և ինչպե՞ս սկսվեցին ադրբեջանցիների վայրագությունները։

— Շուշիում անհաշտության հիշողությունները չէին մարել. հայկական ամեն մի արժեք, ազգային նկարագրի ամեն մի դրսևորում վերջին շրջանում հիվանդագին էին ընդունում ադրբեջանցիները,— ասում է նա։— Օրինակ, այն փաստը, որ մեր դպրոցը կոչվեց Խաչատուր Աբովյանի անվամբ, լավ չընդունեցին։ Մենք բացատրում էինք, որ Խաչատուր Աբովյանը մեծ լուսավորիչ է, մեծ գրող, ժողովուրդների բարեկամության ջատագով, ամեն մի հայի համար սրբություն։ Բայցևայնպես, նկատում էինք, որ հայագիր ամեն մի խոսք, այն էլ մեծագիր ցուցանակի վրա, նրանց սրտովը չէր։ Ավելի ճիշտ՝ բուն շուշեցիները չէին այդպես, այլ նրանք, որ տարբեր առիթներով Բաքվից, Աղդամից և այլ վայրերից գալիս էին և ադրբեջանցիներին սադրում, հայերի հետ գժտության ու թշնամանքի խոսքեր ասում։ Ամառը ուզում էին ամեն կերպ զգացնել տալ, թե Շուշին իրենց՝ ադրբեջանցիների քաղաքն է։ Պատմությունը նրանց համար գոյություն չունի, չէին հենվում պատմության վրա, ասում էին հենց այնպես։ Իրենցն էին համարում նույնիսկ այն շենքերը, որոնք, գիտեին (նախկինում տարբեր առիթներով շատ անգամ էին շնորհակալությամբ ասել), որ կառուցել են հայերը։ Ջրատարը, կոյուղին թեև անց էին կացրել հայերը, բայց մոռանալով այդ, հիմա ասում էին թե մերն է, գնացեք մեր հողից, մեր քաղաքից, մեր շենքերից։

Սեպտեմբերի 17-ին ադրբեջանցի ղոչիները պատառոտեցին Աբովյանի նկարը, ոչնչացրին մեր դպրոցի ցուցանակը»։

Ուսուցչուհուն ծանոթ էր Ավետիք Իսահակյանի մի խոսքը։ Այդ մասին նա շատ անգամ էր պատմել իր սաներին։ Այդ մասին գիտեին նաև ադրբեջանցիները։ Ահա վարպետի այդ խոսքը։ Արաքսի ափին, գյուղերից մեկում գաղտնի գործող դպրոցի ուսուցիչը հայոց այբուբեն էր սովորեցնում աշակերտներին. «Ուսուցիչը բարձրացնելով քանոնը, գոչեց. «Բոլորդ միասին ինձ հետ երգեցեք. «Այբ, Բեն, Գիմ»։ Չէ՞ որ բոլորից անգիր սովորեցրել եմ և միասին ձայնով ասել ենք։ «Դե, այսպես»։

Եվ քանոնի հավասար բախումներին ներդաշնակ՝ բոլորը հետևելով ուսուցչին, սկսեցին միասին բարձր ու եղանակավոր ձայնով երգել.

Այ, Բեմ, Գիմ,
Դա, Եչ, Զա,
Է, Ըթ, Թո...

Այսպես մինչև վերջ. 40—50 կրծքից բխած այս հուժկու, բազմահնչյուն և միահամուռ ձայնը, որ ինքնին հայոց լեզուն է, Արաքսի շառաչի հետ փռվելով Արարատյան աշխարհի վրա՝ թվում էր, թե սլանում է ազատ Մասիսն ի վեր։

Ամենքի երեսին պայծառ ժպիտ կար, ուսուցիչը շատ ոգևորված էր։

— Ահա ձեզ մի ընդհանուր ազգային երգ, որ ամեն մի հայ անպատճառ պիտի գիտենա...»։

Սրանով էր, որ Վարպետը իմաստավորելով հայոց այբուբենի անցած ճանապարհը, «Քանի հայը կապրի, հայոց այբուբենը չի մեռնի» եզրահանգումով ավելի խորացրեց և դարձրեց իմաստուն պատգամ. «Քանի հայոց այբուբենը կապրի, հայը չի մեռնի»։

Եվ ճիշտ է նկատել ուսուցչուհի Լարիսա Ղազարյանը. Ադրբեջանը, վերևների պատգամով՝ հենց մեր այբուբենի դեմ էր գործում։ Շուշիում հայոց այբուբենով սովորելը, հայոց պատմությանը հաղորդակցվելը... նույնիսկ Մեսրոպ Մաշտոցի, Մովսես Խորենացու անունները հիշելն էին արգելում Ադրբեջանի ղեկավարները։

Մտորումների մեջ ծանկում եմ ուսուցչուհու օրագրերի էջերը։ Նա տխուր հայացքով պատուհանից նայում է դուրս, ասես Շուշին, որը մարել է հեռվում, և հիմա այդ ցրտող իրիկնաժամին, մառախլապատ թանձրացող մութը, ասես բաժանող վարագույր է դառնում։ Նա, փորձելով հանգիստ երևալ, շարունակում է.

«18-ին դարձյալ քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում, առանձնապես հայկական թաղամասերում վխտում էին կատաղած ղոչիները։ Նրանք մեջքեղմեջ խմբովի, ջարդելու սպառնալիքով, գոռում էին՝ դուրս եկեք, թե չէ՝ կկոտորենք... Բայց մենք դասերը շարունակում էինք»։

19-ին գոռում-գոչյունը, բռնությունը, քարեր շպրտելը, այլազան վայրագությունները շատացան։ Բայց նորից Խաչատուր Աբովյանի անվան դպրոցում ուսուցչուհին շարունակում էր մայրենի լեզվի դասը։ Սկսվում է երրորդ ժամը։ Լարիսա Ղազարյանը գրատախտակին գրեց նոր դասի վերնագիրը։ «Գոյական անուն»։ Սակայն շուտով դասը շարունակելը անհնարին դարձավ. խուժանը խուժեց ներս և սկսեց երեխաներին ծեծել ու դուրս վռնդել դասարանից։ Ուսուցչուհու մարմնով սարսուռ անցավ։ Նա զայրույթից դողացող ձեռքով գրատախտակին գրեց. «1988 թ. սեպտեմբերի 19-ը, ընդհատված և շարունակելի դաս...»։ Հետո նա այդ օրը իր օրագրում սև շրջանակի մեջ առավ։

Եվ իրավացի էր ուսուցչուհի Լարիսա Ղազարյանը. ճիշտ է, այդ օրը աշակերտները ծեծված, գզգզված մազերով ու պատառոտված շորերով վայրենիների կողմից վռնդվեցին դասարանից և լացն ու զայրույթը ատամների արանքում սեղմած տարբեր ճանապարհներով հասան Ստեփանակերտ (իրենց ուսուցիչների օգնությամբ)։ Բայցևայնպես, մարզի ղեկավարները հնարավորություն ստեղծեցին, և նրանք Ստեփանակերտի՝ Ղազարոս Աղայանի դպրոցում շարունակեցին իրենց ուսումը։ Եվ շարունակում են։ Շուշիի Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցի 5-րդ դասարանից բերվեց նաև այն գրատախտակը, որի վրա ուսուցչուհի Լարիսա Ղազարյանը գրել էր. «Ընդհատված և շարունակելի դաս...»։ Եվ ուսուցչուհին ավարտեց «Գոյական անուն» դասի կիսատ թողած իր գրառումները։

Եվ դասը շարունակվեց։ Եվ շարունակելի դասերը շարունակվող դասեր դարձան։

Ուսուցչուհին, աշակերտները հավատով սպասում են, որ այդ դասերը նորից շարունակվեն հենց այնտեղ, որտեղ ընդհատվել էին՝ հայոց Շուշիի Խաչատուր Աբովյանի անվան միջնակարգ դպրոցում։

Վլադիմիր ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ՇՈՒՇՎԱ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ։